

TILPASNING ELLER OPRØR

– OM ÆNDRINGER I ARBEJDERKLASSENS REPRODUKTIONSBETINGELSER I KRISEN

Mogens Holm

Indledning

Med udviklingen i krisen er der sket nogle ændringer i arbejderklassens reproduktionsbetingelser og dermed ændringer i klassens livsvilkår. I det følgende er det tesen, at forskelligheder i reproduktionsbetingelserne i forskellige dele af arbejderklassen, har konsekvenser for arbejderindividets placering i konkurrencen på arbejdsmarkedet. Og derfor bliver det vigtigt, at diskutere det særlige ved reproduktionsformerne i krisen for at kunne gennemføre en kritik af, hvordan udviklingen i kapitalforholdet i krisen virker differentieret ind på arbejderklassens livsbetingelser. Krisens udviklingsforløb omfatter også ændringerne i de offentlige foranstaltninger overfor reproduktionen, og kritikken sigter også imod en diskussion af disse ændringers konsekvenser for forskellige dele af arbejderklassen. Formålet er ikke at komme med nye oplysninger om hvordan det nu går med arbejderindividene, når deres reproduktionsforhold og deres reproduktionsmuligheder ændres, men at give en kritik af hvordan ændringerne i kapitalforholdet i krisen har radikale konsekvenser for arbejderklassen.

For at udvikle en kritik af hvordan forskellighederne i reproduktionen medfører en spaltning i arbejderklassens reproduktionsinteresser, diskuterer jeg for det første hvordan krisen også kan forstås som en modning af kapitalismen, og for det andet, hvordan arbejdersubjektets sociale og politiske bevægelser må diskuteres, som særlige modsætninger, der er indeholdt i det borgerlige samfunds helhed.

Dualitet eller totalitet?

Arbejderlivet er opdelt i funktionerne i produktionsprocesserne og reproduktionsprocesserne, og under arbejdskraftsvarens bytte med kapitalen bevæger arbejderindividet sig imellem disse to områder.

I reproduktionssfæren lever arbejderindividerne den residuale del af deres liv, når leveringen af arbejdsevnen i produktionen er slut. I det reproduktive område – ofte kaldt regenerations- eller privatsfæren¹ – er kapitalens direkte kommando over arbejderen hørt op, og arbejderindividerne står frit til selv at organisere disse samfundsmæssige områder ud fra deres subjektivt satte interesser. Pengenes værdiøgningsbevægelse mellem dødt og levende arbejde, mellem variabel kapital og arbejdskraftsvare er et ækvivalentbytte mellem en pengemængde og rådigheden over et antal arbejdstimer. Det der udveksles er et antal arbejdstimer, – et forhold der både er et bytteforhold og et magtforhold – men hvordan dette antal arbejdstimer er blevet fremstillet vedrører den købende kapital lige så lidt, som det kommer den konsumerende arbejder ved, hvordan de indkøbte og konsumerede næringsmidler er fremstillet. Det der er afgørende i bytteprocessen er varens kvalitet. På den måde er selve produktionen af det som købes af kapitalen til at producere med, et for kapitalen udenfor liggende forhold. Kapitalen har ikke nogle interventionsmuligheder overfor reproduktionsformen og ingen magt over den. På den anden side er frigørelsen fra kapitalens direkte kommando en del af arbejderindividernes frihed: udenfor produktionen vælger arbejderindividerne selv deres konsums art og kvalitet.

Denne opdelthed af de samfundsmæssige sfærer i to områder er specifikt for kapitalismen, der fundamentalt fungerer igennem det lige bytte mellem kapital og lønarbejde. Grundlaget for denne friheds eksistens, er at de byttende parter hver for sig er frie og ud fra denne frihed indgår et lige kontraktforhold. Kontraktforholdet etableres, når de to frie parter træder i kontakt med hinanden, friheden for lønarbejderen, når kontrakten skal indfries og arbejdsevnen leveres, men genindtræder – må nødvendigvis genindtræde, når kontraktforholdet udløber. Friheden står ikke overfor tvang – det er ikke tvang der fører lønarbejderne ud i arbejdet – det er nødvendighed.

Arbejderindividernes erfaringsgrundlag er naturligvis meget forskelligt overfor produktionen og reproduktionen. Måden at opleve produktionen på, som et forhold, hvor subjektet gøres til objekt for kapitalens kommando, må nødven-

1. Som nogle vigtige bidrag til reproduktionsdiskussionen vil jeg nævne Peder Lærke Nielsen, Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform, Sociologi nr. 1., Kbhvn 1979, og Finn Dam Rasmussen, Arbejderens situation, de sociale problemer og revolutionen, Forlaget Kurasje 1978.

digvis stå i modsætning til erfaring fra reproduktionen, hvor individets egen fantasi må anvendes for at organisere dagligdagen og for at løse de sociale og økonomiske problemer, der er forbundet til denne dagligdag som lønarbejder.

Til trods for denne opdelthed i arbejderklassens erfaringsverden er det min tese, at produktionen og reproduktionen er sammenkædet omkring de rammer, der sættes af kapitalbegrebets historiske realisering, og jeg forsøger i det følgende at gøre det begribeligt, hvordan reproduktionsområderne samtidig er adskilt fra og sammenkædet med kapitalformen; med andre ord udgør en specifik del af kapitalformen.

Ved arbejdskraftens bytning med penge kommer det i samfundsmæssig forstand frem om de arbejdstimer, der er anvendt i husholdningsarbejdet, i børnepasningen og opfostringen osv., har haft samfundsmæssig gennemsnitlig værdi. I bytningen kommer det frem om reproduktionstiden organiseret og administreret af arbejdersubjektet i privatssfæren, faktisk er gennemført i en form og med et indhold, sådan at arbejdskraften kan sælges og reproduktionen gennemføres én gang til.

De adskilte områder møder hinanden igen udenfor produktionen i arbejdskraftens og kapitalens cirkulationsproces: hvor kapitalen fremstår som salgbare varer og hvor arbejderne står med penge som købere.

Udbuddet af de producerede varer har udviklet sig til et samfundsmæssigt forhold, hvor kapitalens udviklingstendenser sætter nogle bestemte rammer for arten, kvaliteten og den måde hvorpå konsummidlerne bliver solgt.

Omend reproduktionen efterlader arbejderindividene som subjekter for deres egen situation, så konfronteres de bevægende subjekter overalt med kapitalens produkt. Forureningen i luften, tilsvining i badevandet, støj i boligerne, de rekreative områders omkredsning af trafik, børnenes risiko ved at færdes i trafikken osv. Alt sammen omverdenselementer, der efterlader arbejderklassen med det borgerlige samfund, omend ikke totalt dirigeret og *bestemt* af kapitalen, så dog *præget* af de særlige omverdensbetingelser, som kapitalismen i moderne tid stiller arbejderklassen overfor.

Teserne om, at modsætningerne i den kapitalistiske produktionsmåde potentielt kommer til udtryk i en anti-kapitalistisk og emancipatorisk bevidsthed, og en kapitalnegerende bevægelse, må diskuteres ud fra kapitalens omfattende prægning af arbejderindividernes og arbejderfamiliernes liv.

Arbejderklassens opdelte erfaring med kapitalismens udvikling er samtidig en totalitet, der insisterer på opmærksomhed helt ind i arbejderens private områder, i følelser, i seksualitet.

Arbejderindividets bevægelse som subjekt for arbejdskraftsvarens genskabelse ligger indenfor vareformen, men subjektet er netop en forudsætning

for at arbejdskraftsvaren bliver genskabt og solgt. Dermed er ikke givet en restløs fremstilling af arbejderindividernes livssituation. Dette er kun et forsøg på begrebsliggørelse af de dele af arbejderklassens livssituation, som er underlagt kapitalens herredømmeforhold, som også er området for arbejderindividernes og -klassens rebelskhed og modstand; og dermed sigtepunkt for kritikken.

Reproduktionskritik: reformisme eller revolution?

I de senere års marxistiske produktion forekommer der et væld af bidrag til diskussion af hvorfor arbejderklassen er reformistisk eller revolutionær i krisen.² I det følgende vil jeg ikke bidrage til en afklaring af arbejderbevægelsens revolutionære eller reformistiske udviklingsretning, fordi jeg mener at det er et meningsløst projekt for socialistiske åndsarbejdere. Grundlaget for bevidstheds- og praksisændringer i arbejderklassen til en revolutionær bevægelse kan i sin helhed ikke sættes på begreb; og omend det kunne, måtte spørgsmålet være, hvad sådan en »sætten på begreb« skulle anvendes til. Arbejderklassen er antagelig bedøvende ligeglad med om de socialistiske åndsarbejdere mener, at der er grundlag for en revolutionær udvikling eller ej. Fordi:

»Betingelserne selv, og ikke teorien om disse betingelser, ikke deres empiri og statistik, men kun betingelserne selv, bestemmer massernes bevidsthed og afgør deres mulighed for at arbejde i den ene eller anden retning.«³

Revolutionariteten i arbejderklassen udvikles på et andet grundlag end det som er styrende for åndsarbejdernes erkendelsesinteresse, og styrende for deres (vores) måde, at sætte arbejderbevægelsen på begreb på.

De politiske perspektiver for de socialistiske åndsarbejdere peger i to retninger:

1. Åndsarbejdet og den politiske praksis skilles, sådan at åndsarbejdet kun vedrører lønarbejdet, og de politiske perspektiver udmøntes i en konkret deltagelse og forholden sig til arbejderbevægelsens kampe. Den politiske praksis realiseres altså igennem konkret deltagelse i arbejderbevægelsens kampe, – eller dele heraf – for forbedring af levevilkårene gennem vilde strejker, fabriksbesættelser, hus- og institutionsbesættelser mv.

2. Der kan nævnes følgende artikler:

Mortensen, Nielsen og Rasmussen, Affirmation eller emancipation, Kontekst 36/37, 1979, Alexa Mohl, »Videnskabelig socialisme« – hvad er det? Kurasje nr. 22, Kbhvn 1980.

3. P. Mattick, Metodiske og teoretiske problemer omkring analyse af profitrategifaldet, Kurasje nr. 12 s. 71.

2. Udvikling af kritik af arbejderklassens politiske økonomi. Dvs. udvikling af en *formkritik* angående arbejderklassens reproduktions- og kampforhold, som først og fremmest tjener det formål, at udvikle åndsarbejdernes erkendelse af kapitalismens elendighed, og erkendelse af egen samfundsmæssige funktion. Altså først og fremmest har funktion i åndsarbejderkredsens egen politiske bevidsthed.

I det følgende forsøger jeg at bidrage til kritikken af arbejderklassens politiske økonomi med udgangspunkt i reproduktionsformerne.

I kritikken af arbejderklassens reproduktionsformer indgår på den ene side arbejderen som bæreren af en karaktermaske, der *er* overfladebevidstheden omkring reventet.

På den anden side handler arbejderindividet som selvorganiseret subjekt i produktionen – partikulariseret som individ eller familie – i en form med mange variationsmuligheder i forhold til individuelle behov:⁴

»Arbejdskvægets forbrug bliver ikke et mindre nødvendigt moment af produktionsprocessen, fordi dyrene har fornøjelse af det, de æder. Den stadige opretholdelse og reproduktion af arbejderklassen er og bliver den stadige betingelse for kapitalens reproduktion. Kapitalisten kan trøstigt overlade dens opfyldelse til arbejdernes selvopholdelses- og forplantningsdrift. Kapitalisten passer kun på, at arbejdernes individuelle forbrug så vidt muligt begrænses til det nødvendige ...«⁵

Under de frihedsformer, som er gældende for arbejderindividerne i det borgerlige samfund, er der muligheder for »frie« og selvorganiserede bevægelsesformer, fsv. disse ikke kolliderer med arbejderindividernes reproduktionsbetingelser og »den stadige betingelse for kapitalens reproduktion.«

Den måde som arbejdersubjekterne forfølger tilfredsstillelse af egne behov, udgør en del af modstanden overfor kapitalens udbytningsform og udtrykker en rebelskhed i arbejderklassen imod kapitalens kommando. Denne modstand og rebelskhed indgår i kontraktforholdet med kapitalen og er arbejderklassens bidrag til slagsmålet om indholdet i byttet mellem kapital og lønarbejde. Modstanden og rebelskheden er altså ikke, som udgangspunkt, en bevægelse mod kapitalens eksistens, og – som nævnt ovenfor – kan jeg ikke bidrage til en afklaring af hvornår arbejderklassens interesseartikulation bliver anti-kapitalistisk og emancipatorisk. Behovenes tilfredsstillelsesform, tænkes sædvanemæssigt ind i de aktuelle mulighedsbetingelser. De subjektive behov må nødvendigvis være placert ind i den socialiserings- og disciplineringsform,

4. Op.cit. Peder Lærke Nielsen.

5. K. Marx, Kapitalens 1. bind, dansk udgave bog 1.4., s. 811.

som dannes i opdragelsen og uddannelsen, og behovsstrukturen må i samme forstand, som alle former for praksis, være forbundet med de konkrete muligheder i det borgerlige samfund.

Jeg lægger op til en reproduktionskritik på grundlag af overvejelser om hvordan produktion og reproduktion er sammenfattet som en totalitet i det borgerlige samfund, hvor min hensigt i det følgende er at diskutere modsætningerne i denne totalitet, især under kriseudviklingen. Min tese er altså, at modsætningerne ikke kan erkendes som *adskilte dele*, men må betragtes som modsætninger indenfor det borgerlige samfunds totalitet.⁶

6. Mit projekt kanter sig i og for sig ind på samme problemstilling, som diskuteres i den såkaldte Hannover skoles tradition. Men medens mit udgangspunkt er et samfundsmæssigt totalitetsbegreb, anvender Hannoverskolen, efter min mening et dualitetsbegreb.

Især, den såkaldte Hannover skoles tradition indenfor socialisationskritikken, fremstiller lønarbejdet, som et dobbelt forhold mellem identifikation og emancipation. For *Lelio Basso* – som ikke tilhører Hannoverskolen, men snarere er ophavsmand til skolens teoritradition – er der i det borgerlige samfund indeholdt to *antagonistiske* logikker, nemlig kapitalens og arbejderbevægelsens. Arbejderbevægelsens logik sammenfatter arbejderindividernes erfaringsdragnet i emancipatorisk form, hvor subjektidentiteten bliver anti-kapitalistisk og revolutionær.

Se Lelio Basso, Gesellschaftsformation und Staatsform, Suhrkamp nr. 720, især ss. 109-136. Oskar Negt har en meget informativ introduktion til Basso i Probleme des Klassenkampfes nr. 34, 1979, Zur Dialektik der Übergangsperiode in Westeuropa, ss. 3-27.

Oskar Negt anvender begrebet proletarisk offentlighed til at omfatte den kollektive bevægelsesform for kapitalens modlogik:

»Proletarisk offentlighed er her den sum af situationer, hvori denne menneskelige sanselighed, som er undertrykt og udviklet på fordrejet måde af kapitalforholdet, i en proces af gensidigt sammenbundne subjekt-objekt relationer kommer til sig selv. Proletarisk offentlighed er betegnelsen for en samfundsmæssig kollektiv produktionsproces, hvis genstand er sammenhængende menneskelig sanselighed.«

Oskar Negt og Alexander Kluge, Offentlighed og erfaring. GMT 1974 s. 305.

Og endelig *Johannes Agnoli*:

»Det er ikke sådan, at den af værdiloven bestemt økonomiske bevægelse og de derigennem betingede samfundsmæssige reproduktionsprocesser skulle være modsigelsesfrie. Værdiloven konkretiserer i sig kapitalismens modsigelser. Men det betyder, at dennes sprængkraft først kan udvikle sig ved, at den revolutionslogik, som *ikke* tilhører kapitalbevægelsens logik, indføjer sig i og griber fat i denne.«

Johannes Agnoli, Überlegungen zum bürgerlichen Staat, Wagenbach 1975.

Basso, Negt og Agnoli er ikke 3 identiske personer, men i dobbeltlogikkonceptet er der hos alle 3 en spaltning imellem økonomi og politik, som anlægger en dualitetsbetragtning til grund for deres form for kapitalismekritik.

Det konkrete problem ved læsningen af deres bidrag til dobbeltlogik-konceptet, er afklaringen af hvilke elementer i samfundet eller i arbejderindividene, der er konstituerende for den anden logik og dennes kapitalnegerende sigtepunkt.

Mortensen, Nielsen og Rasmussen op.cit. diskuterer sammenhængen mellem socialistisk utopi og erfaring under overskriften Senkapitalismen: Ophævelse af den kapitalistiske produktionsmåde indenfor kapitalismen selv? s. 82. »Hverdagsbevidstheden er en fremtrædelsesform for utopiske udtryk«, siger O. Negt i Kluge/Negt, Kritische Theorie und Marxismus, Rotdruck 1974.

Arbejderklassens situation i krisen

Kapitalismen udvikler sig i retning af mere og mere omfattende samfundsmæssig karakter, og i stigende omfang bliver alle samfundsmæssige forhold genstand for kapitalens værdiøgning, og dermed sat i profitproduktionens billede.

En stigende andel af befolkningen knyttes sammen i arbejderklassen, og opsuges til lønarbejdet i de produktive produktionsprocesser eller i de uproduktive – under kapitalens kommando eller – som det især har været tilfældet i Danmark siden 2. verdenskrig – under statens kommando.⁷

De arbejdsmarkedstilknyttede i arbejderklassen står som helhed i modsætningsforhold til kapitalens herredømmeforhold. Men som en helhed der udspalter dele som ubeskæftigede i reservearmeen.

Kapitalismens udvikling er forbundet med en produktion af en overbefolkning, sådan at dele af arbejderklassen bliver overflødig for den fortsatte akkumulation – eller måske endog en klods om benet på den, som faux frais til forsørgelse.

Udviklingen af en reservearmee er en systemimmanent effekt af kapitalismens modsætning mellem stof og værdi: jo større kapitalistisk rigdom jo større armod i arbejderklassen. Omend produktion af overskudsbefolkningen er knyttet til produktionsmådens vækst:

»Men når totalkapitalen vokser, vokser ganske vist også den variable bestanddel, dvs. den arbejdskraft, der er indlemmet i totalkapital, men det sker i en proportion der hele tiden aftager. De intervaller, hvor akkumulationen fungerer som blot ren udvidelse af produktionen på det givne tekniske grundlag, bliver kortere.«⁸ Og dermed altid vil være under udvikling, vil den faldende proportion af den variable kapital i særlig grad gøre sig gældende i krisen, hvor faldet i akkumulationsraten går hånd i hånd med værdidestruktion og forøget konkurrence kapitalerne imellem.

Kapitalismens produktion af en overskydende befolkningsandel er samtidig skabelse af en spaltning af arbejderklassen mellem de *beskæftigede og udbyttede*, og de *ubeskæftigede og forsørgede*. Denne opdeling af arbejderklassen kommer til at omfatte forskelligt erfaringsgrundlag, forskellige sociale problemer og politiske perspektiver, og kommer til udtryk i forskellige interesse-artikulationer. Udvikling af en overbefolkning, er en tendens i kapitalismens udvikling i almindelighed, men i det følgende vil jeg diskutere

7. Men hvor kommandoens imperativ ikke er merværdiproduktionen, men snarere en billigørelse af særlige samfundsmæssige nødvendige opgaver, der finansieres af den værdi, der produceres andre steder i samfundet. Se Holm/Kurdahl, Hvem plyndrer staten? Kurasje nr. 26, 1981.

8. Kapitalens 1. bind danske udgave bind 1.4. s. 887.

hvordan overbefolkningen specielt udvikles i krisen. *For det første* ud fra hvordan ændringerne i produktionen udvikler sig og *for det andet* ud fra hvordan disse ændringer virker på arbejdere med forskellige reproduktionsformer.

Ensliggørelse i produktionen

Den *modningsproces* som kapitalismen gennemløber i forbindelse med krisen, er det primære grundlag for ændringer i kravene til arbejdskraftens kvalifikationer. Den nuværende krise præges af kapitalens hidtidige udviklingsproces, og kan ikke sammenlignes med tidligere kriser. Den kan karakteriseres som en destruktionsproces, hvor de lav-produktive kapitaler udrenses, medens de højproduktive kapitaler får muligheder for at forøge deres akkumulation.⁹

Denne udrensingsproces sker gennem en forøget overlevelseskamp mellem kapitalerne. Konkurrencen om tilegnelse af ekstraprofitter udvikler sig i krisen til en kraftigere overlevelseskamp om fordelingen af de fremstillede profitter. I denne overlevelseskamp klarer de enkelte kapitalistiske virksomheder sig igennem en produktivitetsudvikling, ved fornyet teknologiudvikling og besparelser på den variable kapital.

Den enkelte kapital vil i krisen stræbe imod ved hjælp af finanskapital, at forøge kapitalens omslag og ved hjælp af fornyelse af produktivkræfterne individuelt at forøge egen profitproduktion, som i gennemsnit er faldende. Dette er det faktiske udslag af, at den gennemsnitlige profitrate sætter sig igennem i den skærpede konkurrence, og at produktionsbetingelserne og udbytningsbetingelserne tenderer i retning af ensliggørelse.

9. Når jeg foretrækker udtrykket kapitalismens modningsproces, som modspil til det udtryk man ofte finder: senkapitalismen (E. Mandel har skrevet en hel bog om det begreb, *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp nr. 521, 1972, men også den citerede artikel i *Kontekst* nr. 36/37 anvender udtrykket) skyldte det to ting:

1. Begrebet senkapitalisme giver indtryk af, at kapitalismen nu er i sin sidste fase, og der ligger en forestilling om en faseopdeling bag udtrykket. Fsv. der ikke er noget i den historiske udvikling, der peger på, at vi nu – i forhold til hele den kapitalistiske historie – specielt skulle være i den sidste fase (– er der nogen, der f.eks. vil sætte odds på, at vi er over halvvejen?) – er udtrykket *senkapitalisme* en falsk varebetegnelse.

2. Der er mange elementer i den aktuelle historiske udvikling, der snarere giver indtryk af, at kapitalismen er ude i en renselsesproces, så det er rimeligere at anlægge en retrospektiv betragtning i forhold til kapitalismens forudgående udviklings forløb, inden man vælger betegnelse. Den begrebslige forudsigelse af fremtiden er falsk.

Krisen tenderer til at fjerne alle skranker for en historisk realisering af kapitalens væsen. Monopoler og under-gennemsnitligt producerende kapitaler fjernes, når konkurrencen virker effektivt, og kapitalens begreb bliver tendentielt en historisk realitet.

Gennemsettelsen af den gennemsnitlige profitrate (– ensliggørelse af produktions- og udbytningsbetingelserne –) og forøgelsen af kapitalernes omslagshastighed, medfører på den ene side en udhulning af de branchespecifikke kvalifikationskrav, men på den anden side stilles kontinuert ændrede krav til arbejdssevnen.

Forøgelse i *kapitalkonkurrencen* virker på arbejdsmarkedsstrukturen, så konkurrencen imellem arbejderne forøges med skærpede krav til arbejdskraftens evne, til at være mobil mellem forskellige brancher, og evnen til variabilitet imellem forskellige produktionsprocesser.¹⁰

II. Reproduktionens betydning for arbejderens placering i konkurrencen på arbejdsmarkedet

Konkurrencen på arbejdsmarkedet mellem de enkelte arbejdere øges i krisen. Dels pga. ændringerne i produktionsprocesserne og dels pga. det pres som »overbefolkningen« lægger på konkurrencen.¹¹ Konkurrenceforøgelsen har indflydelse på forskellige arbejderindviders muligheder for at afhænde deres arbejdskraft, hvor det bliver afgørende om arbejdskraften er »fremstillet« i en reproduktionsproces, som gør den adekvat for de kvalifikationskrav, som produktionsprocessen sætter i krisen.

Eksistensen af overbefolkningen svækker arbejderklassens styrke i lønkampen og i reproduktionskampen, sådan at tilkæmpede arbejds- og lønforhold ikke kan fastholdes. Lønniveauet vil være faldende, men der er grænser for hvor dybt lønnen kan sænkes, når der fortsat skal sikres en arbejdskraftstilførsel.

10. Ikke alene sætter selve udbytningsforholdet sig langt mere samfundsmæssigt igennem, men både konkurrencen mellem kapitalerne indbyrdes og konkurrencen mellem arbejderne på arbejdsmarkedet.

11. Konkurrencen mellem arbejderindviderne udvides med en udvidelse af overbefolkningen. »-det er den kapitalistiske akkumulation, der i forhold til sin energi og sit omfang hele tiden producerer en arbejderbefolkning, der i forhold til kapitalens gennemsnitlige behov for værdiøgning er overflødig, og som derfor er tilskuds eller overskydende arbejderbefolkning«. Kapitalen I. bind, dansk udgave bog 1.4. s. 887. I nogle af de ovenfor anførte reformismekritikker diskuteres fagforeningernes samfundsmæssige funktion i forhold til arbejderklassens reproduktionsinteresser. Diskussionen om, hvordan fagforeningerne dæmper eller forøger konkurrencen mellem arbejderne under produktionsbetingelsernes ensliggørelse og gennemsnitliggørelse af udbytningsforholdene, burde gennemføres.

Lønsænkningen vil i første omgang skabe økonomiske og sociale problemer for de dele af arbejderklassen, der ligger højest i løndifferentieringshierarkiet, og for de dele der har organiseret deres reproduktion med *overgennemsnitlige* omkostninger. Denne »første omgang« vil antagelig indtræde, når lønnen sænkes imod arbejdskraftsværdien, altså imod det gennemsnitlige omkostningsniveau. I anden omgang kan lønnen sænkes ned under værdien, men da den nuværende krise indtil videre ikke har betydet det totale beskæftigelses- og produktionssammenbrud, må der være en grænse for lønfaldet.

De økonomiske og sociale problemer som lønsænkningen medfører rammer *arbejderklassens forskellige dele i forskellig takt*, og kan sluttelig omfatte hele arbejderklassen med undtagelse af den del, der altid har levet på eksistensminimum.

Virkingen af lønsænkningen vedrører kun den del af arbejderklassen, der stadig er knyttet til arbejdsmarkedet, og de sociale og økonomiske problemer handler om at fastholde et reproduktionsniveau der giver mulighed for at fastholde konkurrencepositionen på arbejdsmarkedet.

For de arbejdere, der ikke mere er beskæftigede, bliver de økonomiske og sociale problemer anderledes. Først drejer det sig om at klare sig i konkurrencen mellem reservearmeens medlemmer. Dvs. fastholde en arbejdsduelighed og berettigelse i reservearmeen, der enten giver muligheder for beskæftigelse eller giver muligheder for at fastholde offentlige ydelser på reproduktionsniveau. For de dele af arbejderklassen, der ikke mere kan klare sig i konkurrencen i reservearmeen, bliver det næste skridt væk fra et liv på reproduktionsniveau og ned til et liv på eksistensminimum. Kampen for løn og arbejdsforhold, reproduktionskampen, bliver til en kamp for et liv på varige sociale ydelser på et overlevelsesniveau; bliver til en eksistenskamp.

Konkurrencen på arbejdsmarkedet har ændret karakter både pga. reservearmeens størrelse og pga. ændringerne i de efterspurgtes kvalifikationer. Kvalifikationskravene peger mere end tidligere i retning af mere almene job erfaringer med faldende grad af fagspecifikke kvalifikationer, og i retning af kondition og udholdenhed overfor intensiveret og monotomt tempoarbejde.

De efterspurgte arbejdskrafters kvalifikationer, synes i krisen, således mere at spalte sig imellem de *almene job erfaringer* og den *kondition*, som tilegnes i den daglige genskabelse af arbejdskraften; i reproduktionen organiseret af partikulariserede arbejderindivider eller af arbejderfamilier.

Reproduktionsform og reproduktionsniveau

De individuelle variationer i reproduktionsformerne og reproduktionsniveauet, får derfor en mere radikal betydning for arbejdskraftssalget.

Arbejderklassen har i højkonjunkturen bl.a. benyttet deres tilkæmpede rettigheder til at tilfredsstille reproduktionsbehov på forskellige måder, som har været medvirkende til udvikling af variationer i reproduktionsomkostningerne. Variationer, der beror på forskelligheder i familiestørrelse, omfanget af forsørgelsesbyrden og pasningsomfanget overfor børn, valg af boligstandard og forbrugsformer iøvrigt.

Under højkonjunkturen gav lønniveauet mulighed for individuel finansiering af en del af disse forskelligheder og variationer omkring det samfundsmæssige gennemsnit, og en del af forskellighederne i reproduktionsomkostningerne undvigeres gennem offentlige kompensationsydelse, bl.a. gennem bolig- og børnetilskud. Arbejderfamiliernes organisering af den individuelle reproduktion og finansiering af de overgennemsnitlige omkostninger truer ikke positionen på arbejdsmarkedet, så længe det indenfor lønniveauet og i karakteren af arbejdskraftens forbrugsformer, er plads til/spillerum for bevægelser over det samfundsmæssige gennemsnit. Når der er muligheder for at hæve revenuet ved overarbejde og for samlevende familier ved dobbeltarbejde, truer variationer i reproduktionsniveauet og -karakter ikke eksistensen som lønarbejder.

Ved ændringer i konkurrencen på arbejdsmarkedet i krisen, skal den salgbare arbejdskraft i mere snæver forstand, passe til de efterspurgte kvalifikationer. Det er ikke så meget et spørgsmål om, hvorvidt løndifferentieringen giver variationsmuligheder i reproduktionsformerne, men nu spørgsmålet om det fungerende reproduktionsniveau, der historisk set er grundlaget for arbejdskraftssalget, fortsat kan eksistere ved nedgang i lønnen og ændring i de adækvate kvalifikationer. Disse vanskeligheder forøges, når de tidligere kompensationsmuligheder formindskes, og efterhånden forsvinder.

I denne tolkning af det særegne ved de sociale problemer i krisen, hævder jeg, at variationerne i den eksisterende reproduktionsform, for visse dele af arbejderklassen, bliver en radikal trussel imod arbejdskraftssalget, og dermed imod revenuet. Og det er ikke kun et spørgsmål om selve lønniveauet, men også et spørgsmål om hvilke reproduktionsformer, der kan sikre en arbejdskraft med den kondition overfor intensivering af arbejdet og tempoarbejde, og den variabilitet og mobilitet, der er nødvendig for arbejdskraftens salgbarhed.

Som jeg har været inde på tidligere, forekommer der ikke noget kapitallogisk fantom der pre-destinerer det enkelte arbejderindivids måde at realisere

sig som subjekt i reproduktionen, på. Men subjektets organisering af reproduktionen bliver destruktivt præget, når den genskabte arbejdsevne ikke er salgbar eller ikke kan placeres i arbejdsmarkedets konkurrencehierarki.

Forskellighederne i arbejderens reproduktion vil vise sig i konditionen overfor den forøgede udbytning og forøgede intensivering af arbejdet. Familien er i stort omfang den mest almindelige måde at organisere den generative reproduktion på, men indenfor familielivet er der mange differentieringsmuligheder, der virker ind på karakteren af den arbejdskraft individet bringer til markedet. Og netop fordi den private reproduktion er et selvorganiseret område, forekommer der ikke nogen logik imellem indholdet i den valgte organisationsform, og arbejdskraftens salgbarhed.

I stort omfang er reproduktionsformerne ikke sådan til at ændre fra dag til dag. For arbejderklassen er reproduktionsformen og -niveauet en historisk tradition og sædvane, der indgår i civilisationen og ikke kan laves om fra den ene konjunktur til den anden. En række af de reproduktionsproblemer, der viser sig for dele af arbejderklassen idag, skyldes vanskeligheder med at gennemføre eller fastholde reproduktionsformer, som tilegnedes i højkonjunkturen, og som visse dele af arbejderklassen hænger mere fast ved end andre dele. Det gælder f.eks. en række udgifter i reproduktionen, som ikke kan fjernes, selv om mulighederne for at fastholde revenuet til deres finansiering ikke er der mere. Som eksempler herpå kan nævnes boligudgifter, udgifter der er forbundet med at producere og forsørge børn, transportudgifter mv.

Reproduktionsinteresse, reproduktionskamp og reproduktionspolitik

Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen påpeger i deres artikel Statsintervention og Reformismekritik¹² nødvendigheden af en strukturel opdeling af det borgerlige samfund i produktion og reproduktion. Denne opdeling er et vigtigt element til en kritik af opdeltheden i arbejderklassens erfarings- og kampbetingelser.

I kort form kan modsætningerne i opdeltheden beskrives som modsætningen mellem produktionens kollektive erfaring under kapitalens kontrol og kommando, og reproduktionens partikulariserede erfaringsform i frihedens rige.

Men for at udfylde Hanssons og Nielsens program »at udvikle en begrebsliggørelse af forholdet mellem behov og interesse, mellem den individuelle

12. Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen, Statsintervention og reformismekritik, Kurasje nr. 23/24, Kbhvn. 1980.

eksistens og dens problemer på den ene side og de strukturelt satte betingelser for deres samfundsmæssige artikulation på den anden«¹³ er det nødvendigt mere konkret at tage fat i hvilken betydning variationerne i reproduktions- og eksistensformerne har for interesseartikulationerne.

Arbejderindividerne står mere sammen som klasse jo længere kapitalismen udvikler sig. Men ved produktionsprocessens stigende ensliggørelse og gennemsnitliggørelse udvikles der samtidig modsætninger i reproduktionsinteresserne, der kommer til udtryk imellem klassens interesseartikulation, der formidler reproduktionsproblemerne i en samfundsmæssig »gennemsnitlig« forstand, og de subjektive reproduktionsbehov i forskellige dele af arbejderklassen.

Jeg søger, at lægge grundlaget for en kritik af den aktuelle reproduktionsform, ved en sammenkædning af kapitaludviklingens effekter på konkurrencen på arbejdsmarkedet med reproduktionsmulighedernes virkning på interesseartikulationen. Sikringen af revenuet i krisen, er blevet et afgørende problem for arbejderindividerne, som ændrer reproduktionssituationen i sammenligning med den reproduktionssikring, der eksisterede i højkonjunkturen frem til foråret 1974. Reservearmeens udvikling, sammensætning og funktion, som trykkende på løn og som indvirkende på reproduktionskampens styrke, er et vigtigt element i kritikken. Især ang. diskussionen om hvordan reservearmeen er sammensat, og dermed mere konkret indvirker på differentieringerne i arbejdsmarkedskonkurrencen: hvilke grupper af arbejderklassen står svagest i konkurrencekampen, og bliver derfor tidligst og i mest permanent forstand, i første omgang vist ud af den beskæftigede del af arbejderklassen, og dernæst ud af arbejdsstyrken overhovedet.

Og på hvilket grundlag udvikler der sig nogle forskelligheder i arbejderklassen, således, at der bliver tale om differentieringer i interesserne og dermed differentiering i måderne at tilfredsstille reproduktionsbehovene på.

Forskellighederne i reproduktionen medfører nødvendigvis forskellighederne i interesserne for en del af den løn-, og indkomspolitik, som stat og fagbevægelse fører, og medfører nødvendigvis forskellige interesser overfor de offentlige ydelser indenfor social- og arbejdsmarkedspolitik.

Reproduktionsproblemerne i krisen kommer til udtryk på en måde, der har en tendens til at opdele arbejderklassens interesser i forhold til de forskellige behov, som revenuet, og de offentlige foranstaltninger overfor reproduktionen, skal opfylde. Der er ikke tale om opbrud i arbejderklassen som helhed, men tale om udviklingen af en forskellighed imellem den »gennemsnitlige« inte-

13. *ibid.* s. 71.

resse, der kommer til udtryk formidlet gennem de institutionaliserede arbejderklasseorganisationer og så de individuelle interesser, der hænger sammen med de reproduktionsbehov, som forskellige grupper af arbejderklassen har, og som der stilles krav om, skal tilfredsstilles.

Grundlaget for kritikken af reproduktionspolitik, har hidtil taget udgangspunkt i den måde, som arbejderklassen gennem sine organisationer og fagforeninger formidler sine interesser i beskæftigelse- og lønpolitik, som konkret er udtryk for klassens egen bevidsthed og erfaring om eksistensbetingelserne. Denne kritik må udvides med en kritik af den måde, som de fra gennemsnittet afvigende arbejdergrupper, artikulere deres interesser, og hvorpå disse forskelligheder giver anledning til modsætninger indenfor arbejderklassen. Og giver anledning til fraktionering indenfor arbejderklassens parti og landsorganisation. I min kritik af reproduktionsformerne og af politikudviklingen – er disse differentieringer i reproduktionsforholdene, centrale at få fat på. Ændringer i de offentlige ydelser kan få afgørende betydning for den fortsatte reproduktionsmulighed for dele af arbejderklassen – og dermed indvirke på kampmulighederne, uden at kolliderer med de artikulerede »gennemsnitlige« interesser.¹⁴

14. Som eksempler herpå kan nævnes:

1. *Børnepasningscirkulæret*: En bestemmelse, som giver kommunerne ret til at fratage personer dagpenge, der har forsørgelsespligt overfor børn under skolealderen, der ikke har plads i daginstitution eller i dagpleje. Argumentet er, at arbejdsledige med hjemmegående børn ikke står til rådighed for arbejdsmarkedet fsv. de ikke umiddelbart kan forlade hjemmet og gå på arbejde. Især for langtidsledige kvinder har ordningen en betydning, fordi det dels kan være et økonomisk problem at klare de meget stigende udgifter til institutionsplads under ledighed, samtidig med at det forekommer som en unødvendig udgift, når en voksen person alligevel går hjemme. Og dels har ordningen en betydning for forældre/kvinder, der er ledige ved barnets fødsel, fordi ledigheden kan betyde, at barnet ikke får plads i dagpleje, hvor kommunerne administrerer pleje-retten ud fra, om forældre har arbejde. Konsekvensen kan være, at arbejdsledige fødende kvinder mister dagpengeretten, fordi de ikke kan få institutionsplads, fordi de ikke har arbejde. Og de kan ikke få dagpenge, fordi de uden institutionsplads ikke er til rådighed på arbejdsmarkedet.

2. *Barselsorlov*: Efter de nye regler om barselshvile har fødende kvinder ret til 4 måneders orlov under sygedagpenge, men har i denne periode ikke ret til institutionsplads. Udvidelsen af barselshvilen er naturligvis umiddelbart et fremskridt for fødende kvinders rettigheder, men for ledige kvinder betyder det en udskydelse af det tidspunkt, hvor der bliver mulighed for at få dagpleje, og dermed næsten pr. automatik en forlængelse af ledighedsperioden og en svækkelse af konkurrencemulighederne på arbejdsmarkedet.

3. Ændring af reglen om at skulle have været medlem af a-kasse i 26 uger til 52 uger for at være dagpengeberettiget. Denne ordning har en specifik hensigt: at fjerne dagpenge-berettigelsen for de ungdomsarbejdsløse, der har været på et 26-ugers beskæftigelsesprojekt. De kommunale beskæftigelsesprojekter har formelt den hensigt, at give *de* ungdomsarbejdsløse, som aldrig har været i arbejde, nogle joberfaringer, således at de kan klare sig i konkurrencen på arbejdsmarkedet. Indholdsmæssigt har den overvejende del af disse projekter ikke andet end almene jobkvalificerende effekter – fordi projekterne ikke må konkurrere med det private marked. Og grunden til, at unge

Forskellige interesser overfor de offentlige interventioner i reproduktionen

I løbet af 60'erne tilkæmpede arbejderklassen sig en hel række sikringsforanstaltninger i reproduktionssammenhængen. Både foranstaltninger, der direkte bidrog til nedsættelse af reproduktionsomkostningerne, men også interventioner, der sikrede muligheden for at bevare og udvide reve-nuet. Reformerne, der blev tilkæmpet, forbedrede arbejdernes livsbetingelser, satte en national karakter på kapitaludviklingen i Danmark og bidrog til kapitalakkumulation, der satte sig igennem i efterkrigstiden. Der blev af arbejderpartiet og fagforeningerne gennemført en *reformisme med reformer*.

Effektiviseringen og omorganiseringen af de offentlige ydelser i social- og arbejdsmarkedspolitikken i 80'ernes krise er et brud med den tradition og de tilkæmpede rettigheder, som arbejderklassen har haft både gennem fagforeningerne og igennem arbejderpartiet – og dermed til dels gennem den stat, der har været under indflydelse af arbejderbevægelsen. En kamp imod arbejderklassen fsv. nogle af de tilkæmpede rettigheder fjernes, fordi det materielle grundlag for deres eksistens – akkumulationsomfanget – ikke mere er tilstede.

De gennemførte besparelser på det socialpolitiske og arbejdsmarkedspolitiske område har sit udgangspunkt i de faldende muligheder for at gennemføre en offentlig finansiering af de stigende udgifter til reproduktionssikring af de arbejdsløse og forsørgelse af de personer, der har forladt arbejdsmarkedet for altid. Men det »budget-mæssige« grundlag for gennemførelse af besparelser kan ikke betragtes alene, men må også ses i sammenhæng med ændringerne i kravene til arbejdsstyrkens mobilitet og kvalifikationer. Nogle af de ændringer, der gennemføres i krisen, som begrænser mulighederne for at få dagpenge og mulighederne for en række reproduktionsydelser (boligsikring, børnepenge, kommunale betaling til daginstitutionerne indenfor børne- og ungdomsforsorgen m.v.), vedrører også ordningernes funktionssvigt overfor arbejdsmarkedet. I de offentlige foranstaltninger

overhovedet kan trækkes ind i projekterne, er dels, at de tvinges gennem en anvisning fra arbejdsformidlingen, og/eller at deltagelse i projektet i 26 uger gør dem dagpengeberettigede. Resultatet af lovændringen er slet og ret, at de unge nu skal vente yderligere 26 uger, før de bliver berettigede til dagpenge, og det offentlige sparer 26 ugers dagpenge pr. person, der går igennem projektet.

4. Jobtilbudsordningen og efterlønsordningen se Peter Abrahamsson og Mogens Holm, »Et liv i ledighed – et ledt liv«, Sociologisk Institut, Februar 1981.

er der ikke – og kan ikke være – en selektivitet overfor forskellige faggrupper.¹⁵

Spare- og rationaliseringsforanstaltninger tager udgangspunkt i forskellige arbejderindividets og forskellige arbejderfamiliers leveform og eksistensbetingelser, og altså udgangspunkt i forskellige arbejdskræfters reproduktionsformer. Og her er grundlaget for ændringerne knyttet sammen med en krakelering af relationen mellem »reproduktionslogik« og »mer-arbejdslogik«, sådan at reservearmeen i stigende omfang kommer til at omfatte mennesker, der lever under en reproduktionsform, uden at den genskaber arbejdskraft slår om i lønindkomst og profit.

Effekten af besparelserne indenfor dette område viser sig først og fremmest at virke ind på reproduktionsniveauet, og først og fremmest at virke selektivt overfor forskelligheder i reproduktionsomkostningerne.

Når de hidtil – indtil udgangen af 1980 – gennemførte brud med de rettighe-der, som arbejderklassen har tilkæmpet sig, kun i forsvindende grad har givet anledning til modaktioner fra arbejderklassens side, må det forstås på grundlag af, at staten i den reformistiske politik indenfor social- og arbejdsmarkedspolitik, nu rammer nogle interesse modsætninger i arbejderklassen. Det er egentlig ikke noget nyt, sådan har det også været i 60'erne. Men forskellen er, at modsætningerne i krisen konkrete kommer frem i arbejdernes indbyrdes kamp om eksistensbetingelserne, medens modsætningerne i 60'erne mere viste sig i løndifferentieringsudviklingen og statens forsøg på at nivellere løndifferentieringen.

Reproduktionskampen og modsætninger i interesseartikulationen

Ovenfor har jeg diskuteret grundlaget for udviklingen af forskellige reproduktionsproblemer i krisen, og der er blevet præsenteret en tese om interesse modsætningerne i arbejderklassen.

Sigtepunktet med disse overvejelser er på den *ene side* at få indhold i overbegrebet »arbejderinteresser/revenueinteresser« – hvorunder der »skjulere« sig »eksistensinteresser« og reproduktionsinteresse. Eksistensinteresserne artiku-

15. I det borgerlige samfunds retsprincipper og i de juridiske rammer for salg af arbejdskraft er det ikke muligt at lade offentlige foranstaltninger styre af, hvilke arbejdskræfter der er brug for. Det ville f.eks. stride med friheds- og lighedsprincippet at holde op med at udbetale børnepenge til bagere, men til gengæld forøge beløbet til mekanikere. Princippet er eksemplificeret i Abrahamsson/Holm, »Et liv i ledighed – et ledt liv«, op.cit.

leres af de dele af arbejderklassen, som har vanskeligheder med at reproducere deres arbejdskraft i en salgbar form, eller de dele af arbejderklassen, for hvem det er helt umuligt. Og som altså har vanskeligheder med at klare sig i konkurrencen på arbejdsmarkedet.

På den *anden side* skal kritikken af de offentlige interventioner overfor reproduktionen, især *sigte imod udfoldelse af det politiske herredømmeforhold overfor de dele af arbejderklassen, der i arbejdsmarkedskonkurrencen står svagt og som derfor også står svagt i reproduktionskampen.*

Det er ikke noget nyt, at statens sparekniv først og fremmest skærer overfor de post- og pre-erhvervsaktive. Det er disse grupper der politisk står svagt i kampen, og hvorfra der ikke forventes modstand overfor nedskæringer.

Men det er en ny tendens, at nedskæringerne sigter imod de dele af arbejderklassen, der står svagest på arbejdsmarkedet, og sigter imod at udstøde visse arbejderindivider fra arbejdsmarkedet.

Fra arbejderbevægelsen har der ikke vist sig modaktioner overfor de krisepolitiske interventioner i reproduktionen, fordi disse interventioner ikke rammer arbejderklassen som helhed, og ikke direkte truer de beskæftigedes revenueinteresser, og dermed ikke kolliderer med de beskæftigedes reproduktionskamp.

Modsætningerne går ikke kun mellem de beskæftigedes og de ubeskæftigedes livsbetingelser, men mere imellem forskellige arbejdergruppers reproduktionsniveau og -omkostninger. For de beskæftigede er der forskellige betingelser for at fastholde revenue; for de ubeskæftigede forskellige betingelser for at genvinde revenue, og for de udsorteres forskellige eksistensbetingelser. Der udvikles en interessen modsætning imellem de dele af arbejderklassen, der også i krisen kan fastholde reproduktionen af arbejdskraften, og kan realisere deres eksistens, som underlagt kapitalen. Og så de dele af arbejderklassen, hvis eksistens er truet i krisen, og som er under trussel af reproduktionsgrundlagets bortfald.

I reproduktionskampen formidles arbejderinteressen i at fastholde eksistensen som arbejdskraftsælger, en interesseartikulation der er grundlaget for den »gennemsnitsinteresse«, der kommer til udtryk i arbejderbevægelsens institutionaliserede organisationer, fagforeningerne og arbejderpartiet, SD. Herigennem artikuleres klassens interesser, der samtidig søger at holde fast i klassens rettigheder, som må tilpasses de ændrede betingelser for arbejdskraftssalg. *Det er grundlaget for en reformistisk politik uden reformer.*

De truede/udstødte arbejderindividers interesse må nødvendigvis kolliderer med reproduktionskampenes perspektiver, fordi reproduktionsperspektivet er

meningsløst fsv. det enten hører fortiden til eller er en aldrig erfaret mulighed. I stedet for en reproduktionskamp udvikles grundlaget for en *eksistenskamp*, hvis eksistensinteresse ikke er forbundet til kapitalens logik, og dermed ikke bundet til eller underlagt værdilogikken, men snarere retter sig imod nogle stoflige krav, der som faux frais, står i modsætning til kapitalens merværdi-imperativ. Reproduktionskamp og kapital/lønarbejder-forhold står i et reformistisk og affirmativt forhold til hinanden, som eksistenskampen står i modsætning til. Disse interesse modsætninger kommer til udtryk som modsætninger indenfor arbejderbevægelsen, hvor grupperinger af særligt stillede fagforeningsmedlemmer kommer i modsætning til forbundets politik, når *sær*interesser overfor kapitalen artikuleres. Som aktuelle eksempler kan nævns *sær*interesser overfor arbejdsmiljø (ex. epoxysagen indenfor bygge og anlæg, kvindelige laboranter i fosterskadesagen), *sær*interesser overfor deltidsarbejde og *sær*interesser overfor arbejdets intensivering. Følgen af disse interesse modsætninger kommer frem i fraktioneringer indenfor fagbevægelsen og kan betragtes i de eksklusionssager, som har været fremme indenfor de sidste par år.

Karakteren af reproduktionsinteressernes forskelligheder og »eksistenskampens« modsætning til reproduktionskampen, kommer yderligere til udtryk i eksistenskampens placering udenfor arbejderpartierne, ofte i forskellige former for sociale bevægelser.